

РОЗДІЛ I

ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ОСНОВА СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ СТАЛОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Теоретичні та методологічні засади політики пам'яті у світовому контексті: історія і сучасність

Починаючи з 1980-х рр. у різних галузях сучасних гуманітарних знань спостерігається справжній «меморіальний бум», що вийшов далеко за межі академічного середовища. Причини перетворення досліджень історичної пам'яті (меморіальних досліджень) на один з основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін жваво обговорюються науковою спільнотою. Впродовж останніх десятиліть наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися на буденне явище громадського життя і на національному, і на міжнародному рівнях.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті пов'язують зі сформульованою у 1920-х рр. М. Хальбваксом і А. Варбургом концепцією нетотожності колективної та соціальної пам'яті й дослідженнями ролі історичної пам'яті в процесах націтворення. Однак у зв'язку з націтворенням колективна пам'ять вперше стала предметом наукової уваги ще в 1880-х рр. У своїй знаменитій промові «Що таке нація?» (1882 р.) філософ культури Е. Ренан, даючи визначення нації як специфічного утворення, що формується в «добу модерну», доводив що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах) й колективне забуття певних моментів минулого.

Закладений Е. Ренаном напрям досліджень було обґрунтовано й аргументовано в роботах М. Хальбвакса, за яким колективна пам'ять є одним з найважоміших чинників, що підтримують ідентичність спільноти. Місця, події, герої концентрують сутність і специфіку певної групи людей. Важливий для її життя досвід отримує просторово-часову фіксацію в «місцях пам'яті», якими є календар пам'ятних дат, топографія значущих місць, пов'язаних з важливими особами та подіями тощо. У предметній площині колективної пам'яті М. Хальбвакс вирізняв наявність двох ліній – національної та групової, протиставляючи їм пам'ять історичну, відсторонену й формалізовану (на противагу живій, колективній). Колективна пам'ять жива, поки живі її носії – два-три покоління. Однак, різниця між колективною та історичною пам'яттю не виключає комеморації (організації місць пам'яті) не тільки історичної, а й колективної пам'яті. Обидва види пам'яті у формах комеморації колективних травм і тріумфів, згідно з концептами того ж М. Хальбвакса, а також П. Нора, А. Васильєва та ін., є потужними факторами колективної, зокрема національної ідентифікації та націтворення.

У тому ж напрямі здійснювалися дослідження Б. Андерсона, Е. Сміта, К. Калхуна, Р. Брубейкера, О. Данна, Е. Гобсбаума, Д. Шнаппера, Е. Геллнера, М. Гібернау, Е. Кедурі. Проблеми міфу, суспільної традиції, історичної спадщини, колективної свідомості з різних позицій досліджувалися відомими істориками (Ф. Ар'ес, Ж. Лефевр, Ф. Фюре), психологами (З. Фрейд), культурологами (М. Фуко, Ф. Йейтс), філософами (Г. Гадамер, К. Хюбнер, П. Рікер, О. Лоссев). Надзвичайно сильний вплив на становлення historical memory studies у середині минулого століття справила французька історична школа Анналів – від її засновників Л. Фєєра і М. Блока до сучасних представників Ж. Ле Гоффа та Б. Гене.

Від 1950-1960 рр. у світовій історіографії широко затребуваною була також тема конкретного «героя» як об'єкта історичної пам'яті. Водночас початок «меморіального бума» і виникнення memory studies у 1980 рр. пов'язано з діяльністю представників школи Анналів третього і четвертого поколінь – насамперед з уже класичною роботою Б. Гені «Історія та історична культура середньовічного Західу» (1980 р.) і з проектом П. Нора «Місця пам'яті» (1984-1992 рр.). Важливим етапом тематичної еволюції досліджень історичної пам'яті стала поява на початку 1980 рр. монографії Е. Шилза «Традиція» і збірки «Винайдення традиції» зі статтями Е. Гобсбаума, Г. Тревор-Роупера, П. Моргана, Д. Кеннедайна, Б. Конна і Т. Рейнджера. У 1989 р. з'явився перший спеціалізований американський журнал «History & Memory». Саме в 1980 рр. формується та набуває поширення думка про виникнення нової гуманітарної субдисципліни, прихильники якої претендували на статус представників нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання, що ґрунтуються навколо концепту «пам'яті», яка дозволить по-іншому подивитись на суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. У середині 1990 рр. Б. Зеліцер, Дж. Олік, Дж. Роббінс, В. Канштайнер, Г. Ехтергоф, М. Саар спробували сформулювати основі методологічні принципи нового підходу. У багатьох американських і німецьких університетах у цей час з'являються навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 р. починає виходити присвячений виключно проблематиці меморіальних досліджень журнал «Memory Studies» і, дещо пізніше, однайменна книжкова серія. Можна з упевненістю констатувати, що на кінець ХХ ст. memory studies справді перетворилися на один з потужних напрямів сучасного соціогуманітарного знання (зі своєю науковою періодикою, тематичними конференціями, навчальними курсами і посібниками тощо).

Ще одним і дуже вагомим чинником зосередження наукової уваги на цьому напрямі було винесення на порядок денний культурного життя європейських держав осмислення минулого крізь призму проблеми власної історичної провини (кінець 1980 – початок 1990 рр.). Проблематика провини як істотного складника історичної пам'яті посідає чільне місце у працях всесвітньо відомих німецьких учених – подружжя Я. й А. Ассманів, які виділили дві форми колективної пам'яті: культурну, спрямовану на фіксовані моменти в минулому, та комунікативну, що охоплює спогади, пов'язані з

недавнім, «живим» минулим. Культурна пам'ять не здатна зберігати минуле як таке, а згортає його в символічні фігури, до яких прикріплюються міфологізовані спогади. Фактична історія в рамках культурної пам'яті перетворюється на відтворену спогадом, яка реально воскрешається у формі свят і ритуалів. Таким чином, за Я. Асманом, історія через спогад стає міфом, однак це зовсім не робить її нереальною – саме таким шляхом вона стає реальністю як постійна сила, що формує сучасне і впливає на консолідацію спільноти, чиєю історією вона є. При тому історична травма, якою для європейських країн у відносно недавньому минулому була Друга світова війна, щодалі більше «пересувається» зі сфери колективної до сфери соціально-культурної пам'яті. Така меморіальна трансформація травматичної події інспірує посилення її ролі як притягального центру соціально-культурної пам'яті, навколо якого і в Німеччині, і у Великій Британії, і в інших країнах Європи розгортається переживання спільноти як певної єдності та концентрується проваджувана на державному рівні політика пам'яті.

Значним внеском у дослідження історичної та соціально-культурної пам'яті є роботи російського історика А. Борозняка, що побачили світ у 2000 рр., де на широкому фактографічному матеріалі історії ФРН ХХ ст. проаналізовано шлях німецького суспільства від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистського періоду історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті». А. Борозняк доводив, що прощення та порозуміння може відбуватись лише в такому кліматі, в якому жертви отримують дієве право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Проте поряд з інтенсифікацією досліджень феномену історичної (колективної, соціальної, культурної) пам'яті та дедалі більше цілеспрямованим її застосуванням як інструменту оздоровлення й консолідації суспільства, у 1980 – 1990 рр. в європейських країнах формується інша інтенція – подолання минулого через його певну реабілітацію. У науковий обіг ФРН входить вислів «*Bewältigung der Vergangenheit*» («подолання минулого»). Як реакція на спробу канцлера Г. Коля здійснити «морально-політичний поворот» і ствердити більш позитивний імідж німецького патріотизму з'явилося поняття «історичної політики» (нім. – *Geschichtspolitik*), що згодом набуло негативного смислового забарвлення. Попри те, що ініціативу Г. Коля підтримали такі відомі фахівці, як М. Штюмер, Е. Нольте, І. Фест, у цілому реакція німецької академічної спільноти на політичне втручання в наукові справи була вкрай різкою і негативною. Проте це не стало на заваді поширенню цього напряму в розбудові державних політик пам'яті в деяких інших країнах, зокрема, Центрально-Східної, Південної Європи і в пострадянських країнах, де політика пам'яті застосовується не як засіб консолідації суспільства, а значною мірою як запровадження політично вмотивованої інтерпретації історії.

У 2000 рр. польські фахівці, пов'язані з краківським Центром політичної думки (філософи М. Чихоцький, Д. Карлович, Д. Гавін, соціолог З.

Краснодембський, історик А. Новак) почали активно пропагувати необхідність відмови від «критичного патріотизму» і розробки комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидію «фальсифікації та споторенням історії» як у самій Польщі, так і за кодоном. На відміну від Німеччини, у польському суспільстві подібний підхід дістав широку підтримку, а *polityka historyczna* (калька з німецької) як похідна від політики декомунізації й очищення від тоталітарного минулого поширилася і в інших постсоціалістичних і пострадянських країнах. Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники державної історичної політики (що істотно відрізняється від політики історичної пам'яті) обґрунтують патріотичними міркуваннями необхідність порушення базових демократичних принципів (свободи слова, плюралізму) та професійної етики (об'єктивності) для забезпечення солідарної відсічі ворожим інсінуаціям і провокаціям.

Вірогідність і небезпека підміни зваженої науково обґрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики «політикою історичною» (*Geschichtspolitik*) на сьогодні, особливо в країнах з тоталітарним минулим, є доволі високою. І пов'язана вона не лише з процесами декомунізації в колишніх комуністичних країнах і подоланням тоталітарної спадщини, а й з ігноруванням частиною науковців-істориків принципового і вже класичного для memory studies розрізнення у способах і закономірностях функціонування й актуалізації впливу на суспільство різних видів пам'яті – історичної, соціально-культурної, комунікативної тощо.

Свідоме чи не свідоме ототожнення історичної науки з практичними суспільно-культурними експлікаціями історичної пам'яті сприяє політизації історії та її перетворенню з генератора знання на інструмент обслуговування державної політики відповідно до кон'юнктурних чи корпоративних потреб.

Політично заангажований підхід до історії викликав серйозний опір значної частини науковців і фахівців. Істориків європейських країн об'єднала ідея свободи і справедливості у проведенні наукових досліджень. У 2008 р. чимало відомих істориків з багатьох європейських країн підписали так званий «Заклик з Блуа» (*Appel de Blois*). У ньому наголошувалося, що «історія не повинна перетворюватися на прислужницю політичної кон'юнктури... У вільній державі жодна політична сила не має права присвоювати собі право встановлювати історичну істину та обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання... Необхідно покласти край державному регулюванню історичної істини... Ми закликаємо політичних діячів усвідомити, що маючи владу для впливу на колективну пам'ять народу, ви не маєте права встановлювати законом певну державну правду у відношенні минулого, юридичне нав'язування якої може привести до важких наслідків – як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода».

Утім, серйозно й науково розроблювана тематика місця історичної пам'яті в націєтворчих процесах також не втратила актуальності, вийшовши

на прикладний рівень досліджень форм, способів і методів її цілеспрямованого використання як інструменту національної консолідації. Відчуття спільної ідентичності підтримується за допомогою періодично повторюваних спеціальних ритуалів, що відтворюють спільне сакральне минуле. Ідеї щодо ролі місць пам'яті, колективних дійств (ритуалів), спільної символіки, заснованої на актуалізації історичної пам'яті, її тріумфально-героїчних й травматично-трагічних аспектах, було плідно й цілеспрямовано використано в процесі формування наднаціональної ідентичності громадян країн – членів Європейського Союзу.

Сучасні розробники напряму memory studies активно застосовують когнітивний потенціал меморіальних досліджень до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макрорівня: від регіональних проявів геноциду і девіації індивідуальної психіки до Голокосту й питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин.

В Україні проблематикою історичної пам'яті займалися В. Артиух, Л. Буряк, В. Ващекевич, В. В'яtronович, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, А. Кудряченко, М. Михальченко, Л. Нагорна, В. Ткаченко, О. Трегуб, В. Солдатенко, Ю. Шаповал, О. Удод та інші історики, політологи, філософи, соціологи.

Серед різних напрямів меморіальних досліджень особливий інтерес з погляду нагальних потреб сучасної України викликають дослідження інструментальних можливостей політики пам'яті й використання державних і недержавних засобів з метою впливу на актуалізацію колективної пам'яті в напрямі посилення її конструктивного потенціалу в досягненні суспільної злагоди. Це зумовлено великим потенціалом політики пам'яті як інструменту формування й підтримки національної єдності й суспільної консолідації. Європейський і світовий досвід демонструє наявність широкої палітри форм, способів, «технологій» здійснення виваженої політики пам'яті, спрямованої на досягнення позитивного, історично прогресивного результату. До таких інструментів належать створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, спрямованих на реабілітацію жертв колишніх режимів і покарання винних у злочинах; широке використання засобів масової інформації і масової культури (кіно, музики) для актуалізації пам'яті, яка об'єднує різні етнокультурні та релігійні групи; відродження національних символів та обрядів і створення нових, спрямованих на комеморацію знакових подій і постатей (встановлення свят і днів пам'яті, ритуалів ушанування видатних історичних постатей, використання державної і патріотичної символіки тощо).

1.2. Політика «подолання минулого» і ствердження історичної справедливості в національній пам'яті ФРН

У багатьох країнах, які у ХХ ст. перебували під владою тоталітарних режимів, тривають гострі дискусії, пов'язані з тим, чи потребує тоталітарне минуле подолання, й наскільки правомірно вести мову про «колективну